

megpróbálja meghatározni azokat a retorikai-logikai és érvelési, valamint narratív kontextuális kereteket, amelyeket minden Mohács-vita előtt érdemes lenne tisztázni. Ha ez megtörténik, akkor lehet természetesen ütköztetni az adatokat és azok értelmezéseit. Az egész írás tulajdonképpen ezeknek a felvonultatása és seregszemléje, amellyel a háta mögött végül hat pontban foglalja össze a király haláláról való diskurzus problémáját. Merthogy hiányzik a holttest, az antropológia és a klinikai patológia is csupán szöveggel rendelkezik csont és szövet helyett. Tehát ugyanannyi maradt nekik is, mint a történészeknek, filológusnak vagy bárki másnak. De még szövegforrásból is kevés akad, és azoknak a nagy része is a legfontosabb dokumentumra, a Sárffy-féle jelentésre vezethető vissza, amely viszont inkább irodalom- és művelődéstörténeti forrás. Így hát a történettudomány is csupán erősen megokolható feltevések

között tapogatózik. Mivel mára a királyi ékszereknek és sírmellékleteknek is nyoma veszett, azokat sem lehet kivallatni. Annyi bizonyos, hogy a király meghalt és eltemették; minden más részlet homályban maradt. Lajos halála a temetés után történeti értelemben érdektelenné is vált, cserébe viszont feltámadt közben az irodalom és művészeti fikció különböző szintjein. Ez a kapu pedig mind a mai napig szélesre tárva várja, hogy belépjenek rajta.

Épp ahogy Fodor Pál ígerte a kötet elején, tényleg érdemes újra és újra nekifutni Mohácsnak, mert még mindig van mit mondani róla, s megéri tovább fogni ennek a most már epikus méretűvé dagadt szöttesnek a szálait. Talán ez a könyv is segít majd abban, hogy kicsit árnyaltabb és mélyebb diskurzus szülessen a szakmán túl is.

Molnár Dávid

Határok fölött. Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról

Szerk. Bene Sándor, Fodor Pál, Hausner Gábor, Padányi József, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017, 563 l.

A két Zrínyi Miklós életművének kutatása az utóbbi másfél évtizedben impozáns eredményeket mutatott fel. Ehhez az évfordulók alkalmai is hozzájárultak, ennél is jelentősebb azonban az a nemzetközi érdeklődés és együttműködés, amely több fórumon is tapasztalható volt. Főként a horvát és német nyelven megjelenő impozáns konferenciakötetek járultak hozzá a Zrínyiek sokrétű – és az eddiginél árnyaltabb – bemutatásához, európai jelentőségük tudományos

alaposságú megfogalmazásához (*Militia et Litterae. Die beiden Nikolaus Zrínyi und Europa*, hgg. von Wilhelm KÜHLMANN und Gábor TÜSKÉS unter Mitarbeit von Sándor BENE [Tübingen: Niemeyer, 2009]; *Susreti dviju kultura. Obitelj Zrinski u hrvatskoj i madarskoj povijesti*, ured. Sándor BENE, Gábor HAUSNER, Zoran LADIĆ [Zagreb: Matica hrvatska, 2012]).

Megjelent a *Szigeti veszedelem* francia átültetése is (*La Zrinyade ou Le Péril di Szi-*

get. *Épopée baroque du XVII^e siècle*, trad. et notes de Jean-Louis VALLIN, postf. de Farkas Gábor Kiss [Villeneuve d'Asc: Presses Universitaires du Septentrion, 2015]), így most már a korábbi német és angol verzióval együtt épülhetnek be a kora újkori irodalom nemzetközi panorámájába és annak kutatásába a 17. századi magyar eposz tanulságai és értékei. Mindezeket túl hosszan sorolhatók lennének még a politika- és hadtörténet, a genealógia, a régészet és a művészettörténet újabb hozzájárulásai a Zrínyiek koráról kialakított összkép teljessé tételéhez.

Ennek a fellendülőben lévő kutatómunkának kiemelkedő jelentőségű állomása volt a költő Zrínyi Miklós halálának 350. évfordulóján, 2014. november 18–20-án Budapesten, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontja, a Nemzeti Közszerzői Egyetem és a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézete által rendezett interdiszciplináris konferencia. A nemzetközi tanácskozás a politikatörténettől a hadművészetten át az irodalomtörténetig minden aspektusból számba vette a legújabb eredményeket, s az előadások immár szerkesztett változatban, impozáns tanulmánygyűjtemény formájában is napvilágot láttak, *Határok fölött* címmel. Az alábbiakban a kötetnek elsősorban irodalomtörténeti vagy azzal érintkező témáit és újdonságait igyekszünk számba venni, a társdiszciplinák eredményeinek szemlézése és kompetens méltatása nyilvánvalóan azok szakmai fórumain fog megtörténni.

A kötet címe pontosan és szemléletesen fejezi ki a Zrínyi-kutatások jelenlegi pozícióját: valóban átlép az etnikai-nyelvi, politikai, hadtörténeti, földrajzi és irodalmi műfaj történeti határokon az a tudományos megközelítés, az a vizsgálódási

metódus, amelynek ez a most méltatandó kötet kiváló illusztrációja. Miként arra a bevezetésben Fodor Pál utalt: a konferencia „új szintézisben egyesítette az egymásról eddig is tudó, ám mégis különböző diszciplináris keretekben folytatott Zrínyi-kutatásokat, vagyis éppúgy a határokat kívánta átlépni, ahogy Zrínyi maga is tette” (9).

A kötet szemléletmódjának előzményeként leginkább R. Várkonyi Ágnes munkáját említhetjük; érthető, hogy a szerkesztők a kötetet az ő emlékének ajánlják. A témakör egyik legnagyobb hatású kutatója „Európa Zrínyijét” tárgyalta, arról a költő-politikus-hadvezérről szólt, aki nem csupán a Kárpát-mednce vagy épp a Habsburg Monarchia történetének volt meghatározó személyisége, hanem a kontinens „egyetemes játékterében” mozgott, aktivitásának hatása Londontól Isztambulig, Zágrábtól Regensburgig érezhető volt „a magyar romlásnak századában”. Ezt a nézőpontot, a nemzetközi kontextusra irányuló fokozott figyelmet fedezhetjük fel a mostani tanulmánygyűjtemény írásainak többségében.

A harmincegy tanulmányt a szerkesztők hat nagyobb tematikus egységben rendezték el. Ezek áttekintésével és mostani méltatásával remélhetőleg sikerül érzékeltetnünk a kutatások sokszínűségét, interdiszciplináris jellegét, noha rövid szemlénk elsősorban az irodalomtörténeti szempontot tudja csak valamelyes részletességgel követni.

A tanulmányok első blokkja azokat a paradigmákat igyekezett kijelölni, amelyek meghatározták az életmű kereteit. Látványosan is a „határok fölöttiség” jegyében készült az első tanulmány, amely a „politikus, katona és költő-író Zrínyi Miklós” egyéniségének összetevőit veszi

górcső alá, azaz különböző „lojalitásait és identitásait” tekinti át. Pálffy Géza a történész szemszögéből érthető módon érvel amellett, hogy ebben a sokoldalú személyiségben a politikus/államférfi szerepe a meghatározó, az elsődleges, s ezt az ismert önvallomás is támogathatja: „az én professioim avagy mesterségem nem az Poesis, hanem nagyobb, s jobb országunk szolgálatjára annál...”. Ez a kijelentés azonban további eszmecserék és értelmezések tárgya lehet, mivel a modern kutatás egyértelmű álláspontja szerint a *Syrena* kötet szerzője évszázadának első számú literátora volt, eposzával, lírájával és prózájával egyaránt maradandót alkotott, ezzel szemben viszont politikai téren – kiváló felkészültsége ellenére – nem érhetett el átütő sikert a korszak kedvezőtlen körülményei között. Katonaként is inkább ilyen tárgyú értekezései (azaz írói kvalitásai) révén írta be nevét a hadtudomány történetébe, mintsem csatateri sikerei révén. Lehet tehát a továbbiakban is mérlegelni identitásainak és lojalitásának rangsorát, ehhez a nyitó tanulmány jó alapot ad. Célszerű lenne viszont ehhez az „identitástudat” (azaz a „reflektált identitás”) fogalmát is alkalmazni, nem mindegy ugyanis, hogy az önértelmezés aspektusait hogyan, mikor és milyen arányban juttatta érvényre maga a szerző.

Tovább árnyalja a paradigmátikus összképet Monok István könyvtörténeti áttekintése, amely arra hívja fel a figyelmet, hogy a Bibliotheca Zriniana könyvjegyzékének szakszerű kiadása (1991) után is bőven van tennivalója a könyvállomány kutatóinak. Mivel nem öröklött családi könyvtárról van szó, hanem jórészt tudatos beszerzésekről, így a gyarapítás a tulajdonos eszmetörténeti orientációjáról, szellemi kapcsolatairól, a kor olvasói szo-

kásairól is értékes információkat ad, ezek további regisztrálása és értékelése még hátravan. A korszak többi főúri könyvtárának állományával történő összevetés ugyancsak kirajzolhat még olyan vonásokat, amelyek csak erre a könyvtárra jellemzők.

A kötet egyik legterjedelmesebb tanulmányában Bene Sándor több újdonsággal is szolgál a *Syrena* kötet kompozíciójának elemzése során. A szirének szerepének, allegorikus-emblematikus megjelenítésük változatainak vizsgálatából kiindulva, a földrajzi szempontot is érvényesítve jut arra a következtetésre, hogy az adriai térségben, a Mediterráneumban többféleképp is értelmezhető szimbolikus jelentést hordoztak. Más volt a jelentésük a magyar, illetve a horvát kontextusban, a Zrínyi Péter-féle változat (*Adrianszkoga mora Sirena*, Velence, 1660) révén párhuzamos nemzeti narratívák alakultak ki. A horvát szakirodalom beható ismerete alapján Bene egyrészt Gundulić-hatást, másrészt a horvát népköltészet ihlető erejét mutatja ki a horvát kötet kapcsán, s ezzel általánosabb értelemben is az irodalom szimbolikus térfoglalási lehetőségének az esettanulmányát vázolja fel. De ezen túl a *Syrena* egyik régóta vizsgált kérdését is újból felveti, amikor arra kérdez rá: miképpen működhet az eposz lírai kontextusban? Válasza szerint narratív lírai kompozícióról van szó, „a megváltódás- (vagy önmegváltás-) történetnek” a megalkotásáról, a lírai darabok pedig „a főszereplő alak- és névváltásaival egy lélek fejlődésének állomásait rajzolják ki” (49). Nem kell tehát biografikus megfeleléseket keresni a kötet egyes darabjaiban, mivel azok a barokk korszak szimbólumrendszerének és mitologikus párhuzamainak keretében értelmezhetők, a két költő

(Miklós és Péter) ebben a kulturális horizontban, az Adria-parti világ szellemi környezetében eszmélkedett.

A kötet második tematikus blokkja a recepció és a kutatás irányait tekinti át. Részletes értékelést kapunk itt az irodalomtörténeti vizsgálódások elmúlt fél évszázadáról, a Klaniczay-monográfiától (1964) kezdve a 2014-ig terjedő időszakról (Orlovsky Géza), a Zrínyi-próza egyetemes hadtudományi jelentőségéről (Hausner Gábor), a Zrínyi-emlékezetről az 1848-as szabadságharc idején (Hermann Róbert), a képzőművészeti recepcióról (Tüskés Anna) és egy primási követutasításról Zrínyi érdekében (Tusor Péter). A tanulmányok közös törekvése, hogy az utókor Zrínyi-képének alakulását – tudományban, művészetben, politikában, hadvezetésben egyaránt – az adott körülmények és eszmetörténeti koordináták között kövessék nyomon, s az időben változó emlékezeti elemek révén megrajzolják a recepció fontosabb irányait. A Zrínyi-emlékezet történetére vonatkozó ismereteinket nyilvánvalóan jelentősen bővíteni fogja az a legújabban megjelent kötet, amelyik a német irodalomnak a szigeti várvédőre vonatkozó szövegeit teljes terjedelemben közreadja, a drámákat és az elbeszélő szövegeket egyaránt („*Zrínyi, Zriny, Zrinski*”. *Szigetvár német–magyar emlékezete 1790–1826*, s. a. r. Kovács Kálmán [Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017], Csokonai Könyvtár – Források, 18).

A horvát kontextus érthető módon önálló blokkot alkot a tanulmánygyűjteményben. Szó esik itt a család eredetéről, házassági és identitásépítési stratégiájukról, politikai és társadalmi pozíciójukat erősítő törekvéseikről (Damir Karbić), az Erdődyekhez fűződő változatos viszonyukról (Varga Szabolcs), a báni tisztség és katonai szerep vállalásáról (Kincses

Katalin Mária), valamint a család emlékezetéről az újabb kori horvát történetírásban (Sokcsevits Dénes). Míg ez a négy írás a magyar–horvát közös történelemben mutatkozó érintkezési pontokat tárgyalja, addig a következő témacsoport már a szélesebb kontextusban, európai összefüggések között veszi górcső alá a család történetét. A négy ország határvidékének történeti viszonyait mutatja be az egyik tanulmány, a másik a hadvezér és államférfi Zrínyi Miklós Német-római Birodalomban terjedő hírnevét elemzi, de szó esik a hadvezér francia kapcsolatairól és Zrínyi János csehországi pályafutásáról is. Az utóbbi a szigetvári hősnek 1565-ben született fia volt, akit özvegy anyja, Eva von Rosenberg nevelt fel, s így ő is példája annak, hogy a Habsburg Monarchia arisztokráciájának kapcsolati hálózata határokon átívelő jelleget öltött a kora újkorban.

A *Hadtudomány, hadvezetés, politika – Zrínyi a katona* című fejezet alkotja a kötet legterjedelmesebb tömbjét. A nyolc tanulmány az európai hadügy kontextusában vizsgálja Zrínyi katonai hírnevét, Zrínyi-Újvár stratégiai jelentőségét, képet kapunk az ott folyó aktuális régészeti ásatásokról, műszeres feltárásokról, egy tanulmány pedig Zrínyit mint a modern kori magyar katonaeszményt mutatja be. Ezekről a tanulmányokról nyilvánvalóan a hadtörténet kompetens szakemberei fognak részletezően szólni a megfelelő fórumokon.

A kötet záró egysége az irodalomtörténetészek munkáit tartalmazza. Az ide sorolt hét tanulmány mindegyike olyan területét vizsgálja az életműnek, amelyről idáig kevés szó esett vagy éppen módosítást igényel a korábbi álláspont. Förföldi Gábor *Zrínyi prózája és a közhelyek retorikája* címmel lényegében az író szövegszervezési eljárá-

saira kérdez rá, arra keres választ, hogy a gazdag műveltséganyag, olvasottság milyen tudomány-rendszerezési elv révén vált eszmetörténeti produktummá, miképpen működött az *inventio* és a *dispositio* a prózai művek létrejöttében. Szemléletes példát olvashatunk itt többek között arról, hogy a történelmi exemplumokat a katonai traktátusok szerzője miképpen szötte össze a saját gyakorlati harctéri tapasztalataival, miképpen mérlegelte a kivételes esetekben történő hadvezéri döntés jelentőségét, hogyan vetette egybe a hősiesség erényét és az ésszerű óvatosság követelményét az aforizmákon alapuló véleményalkotása során.

Korántsem hagyományos vizsgálati módszert választott Kecskeméti Gábor, aki értekezésének kiinduló pontjaként a Zrínyi-könyvtár egy szembeötlő hiányosságának magyarázatára kérdezett rá. Hiányoznak ugyanis a párját ritkítóan gazdag bibliotékából azok az alapvető olvasmányok (Cornelius Nepos, Cicero), azok a tankönyvek, praeceptumok, amelyeknek bizonyosan szerepelniük kellett a fiatal főúr kiképzésében. A tanulmány írójának felfedezése, hogy mégis van a könyvvállományban olyan tétel, amely ide sorolható: Nicolaus Vernulaeus szónoklatgyűjteményének (*Orationes*) ugyanis volt olyan 1619-es kiadása, amely kifejezetten tanulmányi céllal készült, ráadásul az *Áfium* nyitó exemplumának is mintája lehetett, a könyvtár jegyzékén pedig van olyan, azóta elveszett tétel (*A Bibliotheca Zriiniana története és állománya*, kiad. HAUSNER Gábor, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István, ORLOVSZKY Géza [Budapest: Argumentum–Zrínyi, 1991], 309. kat. 368. sz.), amely ezzel azonosítható. A leuveni professzor ebben az összeállításban az ékesszólásról is számos

olyan szentenciát közöl, amelyiket később az *Áfiumban* vagy a *Vitéz hadnagyban* találunk meg, jogos tehát a feltételezés hogy az ifjú Zrínyi eszmélkedésében – legalábbis a gimnáziumi tananyag szintjén – jelen lehetett az ő műve. A továbbiakban Kecskeméti a Vitnyédi-könyvtárral való csereaktusok jelentőségére figyelmeztet, s az onnan a Zrínyiekhez kerülő könyvek hatásával is valószínűsíti a németországi államelméleti gondolkodás egyes elemeinek beszüremkedését a hozzájuk hasonló gondolatokat, excepcionalista elveket megfogalmazó Zrínyi eszmevilágába.

Szörényi László tanulmánya a VIII. Orbán pápa által a „serdületlen ifjúként Rómában” járó Zrínyi Miklósnak adományozott reprezentatív kötetet, a *Poemata* (Antwerpen, 1634) című latin versgyűjteményt mutatja be a korábbi ismereteinket bőségesen gyarapítva. Felhívja figyelmet a verselő egyházfőnek, Maffeo Barberininek az antimarinizmusára, a mérsékelt retorikát igenlő, de a túlbujánzó erotikát elutasító poétikai elvére. Ennek ékes példája a programadó költemény, amely a megszemélyesített Költészet nevében követeli a poézis ősi ékességének és eredeti szépségének helyreállítását, s a költőt „a buja kalandok” megéneklése helyett krisztianizált témák feldolgozására buzdítja. Többek között ebben is felfedezi a tanulmány szerzője a Zrínyire gyakorolt hatást, amely leginkább a *Feszületre* című költeményben érhető tetten.

Nagy Levente azt a kérdést vetette fel, hogy van-e túlvilágjárás a *Syrena* kötetben. Merthogy – mint írja – „minden valamirevaló eposzban” van efféle csodás elem, amely a főhős próbatétele, beavatása, valamilyen titkos tudással történő felruházása. Fejtegetése szerint az eposzban fordított túlvilágjárás van: nem a főhős jut

el a transzcendentális világba, hanem annak lakói jelennek meg a földi szférában, fúriák, angyalok, ördögök szólnak bele az evilágban történt eseményekbe, vagy éppen a feszület „hajol le” pártfogoltjához. Pokoljárás van viszont az Orpheusz és Euridiké-ciklusban, a továbbiakban a tanulmány ennek a mitológiai párnak a szerzői önreprezentációs jelentését tételezi, s ennek kapcsán cáfolja az első feleségét halálba üző Zrínyiről kialakított legendát.

Laczházi Gyula a *Szigeti veszedelem* regényességéről fejtette ki megfigyeléseit. A modern regényelméletek (Lukács, Bahtyin) felől veszi górcső alá a *Syrena* kompozícióját, s abban az eposz szerepét. Az epizódok, az egyéni sorsok, a szubjektív elbeszélői reflexiók jelenlétét egyaránt a regényesség irányába mutató elemként értelmezi, valamint a szenvedély és a ráció közötti feszültség jeleit is regisztrálja. Ezzel részleteiben is megerősíti Szörényi László korábbi frappáns megfogalmazását, miszerint „az eposz antidotum a szerelemre”, heroizmusa a szerelemtől való elszakadást is jelenti, a kötet pedig számvetés, lírai életvonal fiktív megalkotása. A költői életmű egységként történő szemlélete itt is új megállapításhoz vezetett, mivel a szerző meggyőző érvelése szerint „a lelki fejlődésnek a *Syrena* kötetben kibontakozó rajza Zrínyi kötetét is a regényekkel rokonítja” (483).

Ismét újabb nézőpont jut érvényre Amedeo di Francesco tanulmányában, amely az eposznak a törökökről kialakított képét tette mérlegre. Fejtegetésének újdonsága, hogy nem a korábban szokásos külsőségekre (keleti öltözetek, fegyverek, ételek, szokások) irányította figyelmét, hanem a török táborra mint az eposz egyik fontos szereplőjére, a narráció strukturáló elemére tekintett. Árnyalt képet kapunk így

tőle, Szulimán szultán például nem csupán mint kegyetlen és vérszomjas hódító áll így előttünk, hanem mint tragikus hős, aki győzelmet arat ugyan, de ez egyben a halálát is jelenti. A szerencse (fortuna, fatum, providencia, sors) fogalmának sokrétű korabeli értelmezését tartja a szerző szem előtt, ennek révén tudja az eposz eszmiségének fontos vonásait láttatni. Ellenvilágok megjelenítésére hívja fel a figyelmet, a szerelem is kétarcú Cumilla és Delimán kapcsolatának ábrázolásában, s ellentétes pólusok villannak fel a katonai felkészültség tekintetében is.

Az irodalomtörténeti fejezetek sorát Borián Elréd értekezése zárja a *Feszületre* című vers kultúrtörténeti és kötetkompozícióból kiinduló értelmezésével. Ennek már első mondata igen fontos megállapítás, mely szerint „Zrínyi Miklós egyszerre volt örököse a katolikus és a protestáns kultúrkinsnek” (503). Az elemzett költemény értelmezése alá is támasztja ezt a megfigyelést: az egyéni érdem és az isteni kegyelem viszonya, a magyarság bűnössége és a megbocsátás gesztusa közös témája volt a keresztény felekezeteknek még akkor is, ha erről vitákat folytattak. A költeményt a *Syrena* kötet kompozíciójában elfoglalt helye alapján a szerző meggyőző érveléssel illeszti be a lírai számadás keretébe, azt is hangsúlyozva ezzel, hogy a téma korábbi liturgikus szerepe itt már nincs meg, új pozíciót jelölt ki számára a narratív keret.

Valamennyi tanulmány közös vonása az összehasonlító szempont érvényesítése, a „határokon átívelő” jelenségeknek a korábbiaknál elmélyültebb, a szellemi környezetet szélesebben értelmező számba vétele. Olyan részletek mélyebb összefüggéseit tárják fel, amelyek az összképet gazdagítják. A tanulmányok használatát

azonban jelentősen megkönnyítette volna egy személynévmutató, ez sajnálatos módon hiányzik. A kötet végére illesztett képanyag viszont rendkívül értékes, szerencsés kiegészítése a szöveges fejtegetéseknek. Ez részben a recepciótörténethez kapcsolódik a Zrínyi-emlékhelyek, képek és szobrok bemutatásával, részben a Zrínyi-Újváron folyó ásatások folyamatát, régészeti leleteit, műszeres feltárásának

részleteit, térképészeti munkáit tanulmányozhatjuk a fotók révén. Mindez együttesen azt jelenti, hogy a kötet eredményei, új megállapításai és felvetett kérdései egyaránt megkerülhetetlenek lesznek a további kutatásokban, s nem csupán a Zrínyi-szakirodalomban, de a korszak összképének árnyalt bemutatása során is.

Bitskey István

„Hazám tudósi, könyvet nagy nevének!”

Arany János pályájának művelődéstörténeti olvasatai

Szerkesztette Cieger András, Budapest, Universitas Kiadó, 2017, 364 l.

„Hazánk tudósai”-nak egy rangos csoportja valóban könyvet szentelt Arany „nagy nevének” (az eredeti verses fel szólítás Arany részéről Széchenyi életművének tudományos feldolgozására ösztönzött, tehát e mostani kötet címe a *Széchenyi emlékezetéből* való), méghozzá olyan megközelítésben („művelődéstörténeti olvasattal”), amire ez idáig kísérlet nem történt. Hozzátehetjük: a fogalom maga is eléggé új keletű, holott a szempontok, melyek szerint vizsgálódik, nem mind újak. Erre mi sem jellemzőbb, mint az a tény, hogy Gyulai Pál 1883-ban írt nevezetes (a magyar esszé egyik első, páratlan remekének tartott) Arany emlékezésének első negyedéből könnyűszerrel lehet idézni olyan beállításokat, melyek a tágabb értelemben vett művelődéstörténet körébe vonhatók. Amikor például épületek szembeállításával jellemzi az életpályát („Hatvanöt év időközé választja el a szalontai kunyhó bölcsőjét az akadémiai

palota koporsójától”), amikor karakterológiai („hallgatag, magánykedvelő volt, mert inkább álmodozásra született, mint cselekvésre”), vagy irodalomszociológiai megállapításokat vesz alapul („Semmi sem volt benne a költők hiúságából, képzelgéseiből és hóbortjaiból”). Összefüggésbe hozza Aranyt a reformkor törekvéseivel, a küzdelemmel, „mely újjá szülte a magyar irodalmi és politikai életet”, de a megélhetés gondjaival is („Egész életén át oly hivatalokat kellett viselnie, melyek nem igen hangzottak össze természetével”). Szociológiai, életvezetési elemzés („Előre látó, gondos, takarékos volt. Nem hajszolta a pénzt, de megbecsülte, mint reményei eszközét”) párosul fiziológiai szempontokkal: „Lelkedben egy egész költői világ ragyogása és szemed mindinkább veszti világát s kezd minden elsötétülni körüléd; egy egész mennyei harmónia él benned és hallásod gyöngül, alig hallod már szeretteid hangját is; teremtő képzelmedben